

ЕПОНІМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ФАХОВІЙ МОВІ

Дзюба М. М.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-554-9-23>

ВСТУП

Інтенсивний розвиток мовної бази різних спеціальностей, поява нових предметних галузей з характерною для них метамовою зумовлює зростання обміну професійною інформацією, завдяки чому фахова мова набуває дедалі більшого значення і в науково-теоретичному, і в прикладному аспектах.

На сьогодні для позначення мови у професійній комунікації дослідники використовують кілька рівнозначних термінів: в американській та британській лінгвістиці це «*language for special purposes (LSP)*» / «*English for Specific Purposes (ESP)*», у німецькій – «*Fachsprache*»¹, в українській – кальки з обох мов: і *мова для спеціальних цілей*², і *фахова мова*³, проте аналіз наукових текстів щодо частотності їхнього вживання свідчить про перевагу останнього, тому ми оперуємо саме ним у дослідженні.

У вітчизняному термінознавстві існують різні тлумачення терміна *фахова мова*: одні дослідники (А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько) вважають, що фахову лексику можна ототожнювати з термінологією⁴, інші (напр. Л. Симоненко⁵, Т. Панько, І Кочан, Г. Мацюк⁶) фахову мову розглядають ширше: термінологію трактують як складник фахової комунікації. Другий підхід видається коректнішим і

¹ Барнич, І.І. Поняття «фахова мова» і «термінологія» в німецькій і українській мовах. *Львівський філологічний часопис*. 2018. № 3. 16–19.

² Нечепорук Я. Мова для спеціальних цілей (LSP): особливості історичного розвитку. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2022 (2). С. 191–197. <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2022>.

³ Міщенко А.Л. Лінгвістика фахових мов та сучасна модель науково-технічного перекладу. Вінниця : Нова книга, 2013. 448 с.

⁴ Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти: монографія. Київ: Academia, 2000. 216 с.

⁵ Симоненко Л. Українське термінознавство: від витоків до сьогодення. *Proceedings of the International Conference "Terminology of the New Century: Theoretical and Practical Aspects"* (September 15-16, 2016). Rivne: NUWEE, 2016. С.53-57.

⁶ Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. Львів : Світ, 1994. С. 24–31.

переконливішим. Крім того, ДСТУ ISO-1087-1 «Частина 1. Теорія та використання» термін *фахова мова* визначає як «...підсистему мови, в якій використовують термінологію та інші мовні засоби, призначені для запобігання неоднозначності спілкування у конкретній предметній галузі»⁷. Таким чином, фахова мова – варіант загальноновживаної мови, основою якого є термінологія відповідної галузі людської діяльності, у якій цю мову застосовують з метою порозуміння між фахівцями.

З-поміж різноаспектних проблем, пов'язаних із функціонуванням фахових мов, важливе місце посідає дослідження епонімічних мовних знаків – термінів, до складу яких увіходять епоніми, тобто власні назви на позначення конкретних носіїв імені, від яких утворено спеціальні назви⁸. Особливості функціонування власних імен у фахових мовах, стійка тенденція до збільшення кількості епонімічних термінів у наукових терміносистемах високорозвинених сучасних мов закономірно викликають усе більше зацікавлення дослідників, що зумовило актуальність дослідження.

1. Епонімія як тип номінації в професійній комунікації

Власні назви займають особливе місце у лексико-семантичній системі будь-якої мови. У процесі розвитку мов під впливом різних обставин власні назви виступали і виступають у функції загальних. Подібне явище можливе, оскільки межі, які відділяють власну назву від загальної, не абсолютні, і в мові постійно відбувається подібний перехід.

Процес вторинної номінації на базі власних імен і вживання їх у функції загальних назв традиційно в лінгвістиці називають апелятивацією. Окремі дослідники вторинне переносне вживання власних імен із метою творення ономастичних чи апелятивних одиниць називають епонімією⁹.

Існує декілька основних ліній, за якими розвивається загальне значення пропріативів. Серед них виділяють такі основні метонімічні моделі: особа → особа (могутній герой античних міфів *Геркулес* → *геркулес* – „людина могутньої фізичної сили”); особа → річ (генерал *Реглан* → пальто *реглан*); місце → річ (місто *Болонья* → плащ

⁷ Термінологічна робота. Словник термінів. Частина 1. Теорія та використання (ISO 1087-1:2000, IDT). ДСТУ ISO 1087-1:2007. К., 2009. 36 с.

⁸ Дзюба М. Епонімічні найменування в українській науковій термінології. *Українська мова*. 2010. № 3. С. 55–63.

⁹ Ермоленко С.С. Мовою власних імен: сучасна українська епонімія в інтерлінгвістичному і міжкультурному контексті. *Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст*. 2020. С. 198–233; Остапенко М.П. Еволюція значення терміна «епонім» від античних часів до сьогодення. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Вип. 25. Т. 1. С. 184–191. DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.25.1.34>

болоня); особа → дія (прізвище *Бойкот* → *бойкот* (розірвання стосунків)); особа → одиниця виміру (фізик *Гільберт* → одиниця магніторушійної сили та різниці магнітних потенціалів у системах СГС і СГСМ *гільберт*).

Власні назви, вжиті у значенні загальних, можуть виступати не лише самостійними мовними одиницями (*дербі, кольт, макінтош*), а й твірними основами (*домініканці, вейсманізм, пастеризація, нікотин*), компонентами композитів (*гальванопластика, франкознавець*), словосполучень (*марафонський біг, мартенівська піч*) і навіть фразеологічних одиниць (*ганнібалова клятва, каїнова печать, скриня Пандори*).

В українській мові виокремлюють такі види метонімічних перенесень:

1) релятивні відношення: різні об'єднання людей, течія → представники течії (*мельниківці*);

2) генетичні відношення: а) місце → явище (*Сибір* → *сибірка*) ; б) автор → відкриття (*Генрі* → *генрі*); в) історичний родоначальник → течія → його послідовники (*Вольтер* → *вольтер'янство* → *вольтер'янци*); г) місце → течія (*Візантія* → *візантизм*);

3) часові відношення: особа, місце, дата → період часу чи події (*Петлюра* → *петлюрівщина*);

4) об'єктні відношення: а) об'єкт → наука → представники (*Франко* → *франкознавство* → *франкознавці*); б) об'єкт → його вивчення (*Шевченко* → *шевченкіана*).

Якщо власна назва переходить у загальну, то вона обов'язково набуває нового значення. Ю. Карпенко, щоб зрозуміти механізми творення загальних слів від власних імен, групує похідні загальні назви за характером відношення до твірних власних назв. При цьому детально описує характер процесів переходу, відзначаючи, що в мові існує дві моделі перетворення власних назв на загальні без морфологічних змін слова. За першою з них, власна назва перетворюється на загальну, переходячи на речі тотожні, однорідні чи схожі з тією, що позначалася власною назвою (*A* → *a*). За другою моделлю, ні тотожності, ні навіть однорідності немає, власна назва переходить на речі, зовсім відмінні від того, що виражалось цією власною назвою (*A* → *b*). Семантичні процеси, властиві першій моделі, зводяться до метафори та синекдохи, а серед семантичних процесів другої моделі переважає метонімія¹⁰. Учений звертає увагу на те, що при переході власних імен у загальні зі зміною морфологічної будови лексеми словотворча морфема не ускладнює семантичних процесів, а,

¹⁰ Карпенко Ю.О. Творення загальних назв від власних. *Українська мова і література в школі*. 1973. №10. С. 23-30.

навпаки, послаблює чи зовсім усуває їх, бо семантика суфікса заступає собою процес семантичної перебудови.

Якщо порівняти загальні назви, які утворилися від антропонімів на позначення фізичних величин (*ампер, герц, вольт* – за іменем учених, які їх відкрили), і антропонімів, які використовують для характеристики певної особи (*мюнхаузен* – брехун і хвалько, *адоніс* – гарний молодий чоловік), неважко помітити їхню відмінність.

Апелятивна лексика в мові може виконувати різні функції, її неоднорідність зумовлена відмінністю в самих процесах апелювання. Утрату іменем онімного статусу спостерігаємо в тих випадках, коли його використовують як найменування певного об'єкта позамовної дійсності: ім'ям давньогрецького оратора і суспільного діяча Цицерона (Сісего) називають два різні об'єкти позамовної дійсності: 1) *ци'цero* – друкарський шрифт, кегль якого становить 12 пунктів (4,5 мм); 2) *цицерон* – красномовна людина. У першому випадку ім'я виконує функцію називання, у другому – характеризує.

Чинником, який розмежовує ці два види, є характер вторинної денотації. За номінативної апелювання зміна денотата супроводжується зміною головної субкатегорійної ознаки первинного денотата. Зміна денотативної співвіднесеності відбувається за схемою: Д1/людина/ → Д2/не людина/.

Характеризувальна апелювання відбувається за схемою Д1/людина/ → Д2/людина/. Первинний і вторинний денотат порівнюють щодо спільності деяких рис, унаслідок чого виникає денотативна двоплановість, яка є джерелом додаткового емоційного нашарування – це той момент у діяльності мовця, за якого суб'єктивність проникає в мову. До цього виду апелювання належать здебільшого нереальні антропоніми (літературні, біблійні, міфологічні імена): *донкіхот* (від імені Дон Кіхота (Don Quijote), героя роману іспанського письменника М. Сервантеса) – наївний мрійник, фантазер, який самовіддано бореться за ідеали добра.

Семантичне перетворення антропонімів тісно пов'язане з такою важливою їхньою властивістю, як емоційна і комунікативна маркованість, адже енциклопедичне значення пропріальних одиниць складається із загального (вказує на віднесеність імені до певного семантичного поля) й індивідуального (виділяє денотат усередині ономастичного поля) значень. Загальне значення об'єктивне, індивідуальне ж – суб'єктивне, оскільки залежить від соціального стану індивіда, його симпатій, смаків тощо. Функціонуючи в мовленнєвій стихії, власні назви набувають додаткових співзначень, або референтних конотацій, що мають смисловий асоціативно-образний та емоційно-оцінний компоненти.

Аналіз мовних одиниць, утворених способом переходу власних назв у загальні, дає підстави зробити й інші висновки: не вся апелятивна лексика емоційно забарвлена або ж має оцінний відтінок. Так, назви вимірювальних приладів, які утворилися від однойменних власних назв (*брегет*, *реомюр*, *фаренгейт*), не мають жодних емоційних чи оцінних відтінків, вибір мовного знака в цих випадках зумовлено потребою дати назву певним об'єктам, бажанням увічнити пам'ять людей, причетних до їхнього створення: *брегет* – кишеньковий годинник, що вирізняється високою точністю, відбиває хвилини й показує числа місяця, виготовлений французьким майстром А. Бреге (Breguet).

Як бачимо, виходячи за межі ономастики, власна назва набуває загального значення, нових властивостей і функцій, які детермінуються специфікою тієї фахової мови, складником якої стають апелятивовані власні назви. У художніх текстах, загальноновживаній мові ці мовні одиниці набувають соціального поля – здатності виражати зміст, емоційне забарвлення, вказівку на емоційну віднесеність чи ідеологічну насиченість імені. У фаховій мові апелятивовані власні назви, виконуючи функцію називання поняття відповідної галузі, набувають термінологічного поля.

При переході власної назви в термінологічну площину відбувається типізація особистісного начала епоніма: зменшується його індивідуалізувальний семантичний компонент, так званий компонент абсолютної одиничності, й активізується компонент вторинної, узагальнювальної одиничності, що пов'язаний з терміном, тому спеціальні мовні знаки, утворені від власних назв – це об'єкт фахової мови, у межах якої визначається їхня специфіка.

Мовні процеси творення загальних назв від власних у загальноновживаній мові та у фаховій мові різні. Відмінність між апелятивними одиницями типу *донжуан* (той, хто любить залицятися, шукач любовних пригод, ловелас) і *ньютон* (у фізиці – одиниця сили в міжнародній системі СІ) очевидна: першій властивий емоційно-оцінний відтінок, друга – емоційно нейтральна. Апелятивація в першому випадку відбулася поступовим набуттям власною назвою інтелектуальної інформації, яка дає підстави встановити її зв'язок із логіко-поняттєвим рядом: власна назва *Дон Жуан*, герой любовних пригод в іспанських народних оповіданнях і персонаж низки іспанських і французьких письменників XVII–XIX століть, поступово набула соціального поля, а отже – нового значення та графічного оформлення (*донжуан* – „спокусник, залицязьник”). Фізичний термін *ньютон* (від імені англійського вченого І. Ньютона) був затверджений у 1881 році Інтернаціональним конгресом у Парижі, як і інші терміни,

що позначають одиниці вимірювання фізичних величин, названі на честь видатних учених, які зробили значний внесок у розвиток певних галузей знань: *ампер* – одиниця сили струму, названа іменем французького вченого А. Ампера. Отже, процес набуття власними назвами абстрактного значення в загальноповсякденній та фаховій мові різний, як і мовні одиниці, які утворилися внаслідок цього процесу: вони відрізняються наявністю чи відсутністю емоційно-експресивного забарвлення залежно від того, у якій сфері функціонують.

Результати наших досліджень potwierджують обґрунтованість висновків про те, що творення загальних назв від власних у загальноповсякденній мові та в термінології – відмінні мовні процеси, тому слід чітко окреслити особливості процесу аполітизації у сфері спеціальної лексики. Розмежовуючи процеси творення загальних назв від власних у загальноповсякденній і термінологічній лексиці, у складі аполітизації можна виділити два компоненти – *власне аполітизацію* та *епонімізацію*, розуміючи під останньою використання власних назв у фаховій мові як складників термінологічних і номенклатурних одиниць.

Як уже згадувалося вище, в основі творення епонімічних термінів лежить метонімічне перенесення. Сьогодні в когнітивній лінгвістиці метонімію розуміють як «когнітивний процес, під час якого одна концептуальна одиниця (річ, подія, властивість) – корелят – забезпечує ментальний доступ до іншої концептуальної одиниці – референта – в межах одного й того самого фрейму, концептосфери або ідеалізованої когнітивної моделі (ІКМ)»¹¹, тобто метонімія – це семантичний зсув у референції, що приводить до продукування нового смислу, який визначає значення епонімічного терміна.

Найчастіше когнітивна структура, за допомогою якої вивчають метонімію, – це ідеалізована когнітивна модель, яку визначають як ідеалізовану модель досвіду¹², що зображується у вигляді мережі; ІКМ характеризується енциклопедичністю, абстрактністю, формується у процесі взаємодії із навколишнім світом, враховуючи досвід людини¹³.

Так, антропоцентричний погляд на світ і наша взаємодія з ним впливають на те, що, вибираючи корелят, ми віддаємо перевагу людському фактору (прізвище автора метонімічно заступає його винахід: *Беккерель* → *беккерель* – «ім'я винахідника, французького фізика → одиниця радіоактивності»): людину, пов'язану з появою наукового поняття, винаходу, вважають репрезентантом самого поняття.

¹¹ Kövecses Z. *Language, Mind and Culture: A Practical Introduction*. Oxford : Oxford University Press, 2006. P.99.

¹² Lakoff G. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago : Chicago University Press, 1987. 614 p.

¹³ Там само.

Нам імпонує думка Р. Дудка, що метонімія прямо вказує на наявність у глибинах людського пізнання концептуальних одиниць, знань про світ, що свідчить про особливу системність людського мислення, про голістичність людської свідомості у повному її обсязі. При цьому метонімічний шлях утворення термінів пов'язаний з образною сферою і не виходить за її межі, цей спосіб реалізується вже на рівні мовної свідомості людини, оскільки лежить у сфері плану вираження мови – формальних (лексичних) засобів позначення понять¹⁴.

Таким чином, власна назва, на основі якої утворено спеціальну мовну одиницю, стає частиною когнітивного шару останньої. Вона є сегментом ядра концепту і сприяє породженню нових смислів у професійній мовній картині світу.

Вважаємо, що епонімам – складникам термінів або їх компонентів – властива енциклопедичність. Інтелектуальний потенціал власних імен – компонентів спеціальних назв – убачаємо в їхній здатності актуалізувати історичну, соціальну, культурологічну інформацію, увиразнювати зміст поняття. Зокрема, прізвище науковця, яке є компонентом епонімічного терміна, добре знайоме фахівцям і виступає в конкретній метамові своєрідним кодом, шифром, вказівкою на час, місце чи умови наукового відкриття, тому епоніми здатні відображати специфічні риси того чи того історичного етапу розвитку науки.

Наприклад, у терміні *евклідова геометрія* епонім указує фахівцям на час появи поняття („геометрія, систематичну побудову якої вперше запропонував Евклід у 3 столітті до н.е.”), тоді як *неевклідові геометрії* базуються на зміні основних постулатів Евкліда й асоціюються у спеціалістів найперше з прізвищами М. Лобачевського та Б. Рімана: серед неевклідових геометрій особливе значення мають *геометрія Лобачевського* та *геометрія Рімана*.

Власне ім'я, набуваючи нового енциклопедично-поняттєвого змісту, зазнає семантичних змін, унаслідок яких зв'язок на рівні «дослідник – відкриття» послаблюється настільки, що відбивається навіть у графічному оформленні (написанні епонімічного компонента з малої літери, напр. *бесселева (бесселівська) величина*). Власна назва, перейшовши в клас загальних, стає основою для творення нових лексем: *Абель* → *абелева схема, абелевість*.

Семантичні зрушення, перерозподіл семіотичних зв'язків у значеннях власних назв при переході епонімів у сферу термінології бувають менш помітними. Слово в складі наукової назви може зберігати свою належність до ономастичного поля (пишеться з великої літери, що є вказівкою на зв'язок з особою (особами), напр., *формула Гаусса*–

¹⁴ Дудок Р. Лінгво-когнітивна парадигма гуманітарного терміна. Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. Київ, 2013. № 27. С. 107-108.

Остроградського), але при цьому теж породжує новий поняттєвий зміст. Іменуючи наукові поняття, епонімізовані власні назви автоматично набувають ознак спеціальної лексики, прикметною серед яких є відсутність емоційного забарвлення.

Епонімічні терміни української фахової мови представлені усіма відомими в термінознавстві структурними типами: терміни-однослови (прості (кореневі), афіксальні, складні і скорочені найменування) і термінологічні словосполучення.

Незважаючи на те, що прості кореневі терміни мають переваги завдяки своїй короткості та здатності утворювати похідні, цей структурний тип непродуктивний у термінології, що пов'язано з обмеженою здатністю власних імен підлягати конверсії у сфері наукової лексики а також усталеною традицією використовувати найменування цього структурного типу переважно для називання одиниць вимірювання у фізиці, наприклад: *тесла* – „одиниця вимірювання магнітної індукції в системі СІ” (від прізвища Тесла) тощо.

Афіксальні епонімічні найменування в українській термінології представлені 18 моделями (табл. 1.1). Для епонімічних лексем цього структурного типу характерні традиційні для термінознавства форманти й моделі, що свідчить про потенційні можливості епонімів брати участь у термінотворенні нарівні із загальними назвами.

Таблиця 1.1

Модель (мікромодель)	Галузь науки	Тематична група	Приклади
E+ов+ість	фізика	позначення якостей та властивостей	<i>абелевість, ермітовість, ліпшицевість</i>
не+E+ов+ість	фізика	предметів і явищ об'єктивної дійсності	<i>неархімедовість, немарковість</i>
E+ізм	біологія, медицина, фізика	назви наукових концепцій, течій та назв симптомів і синдромів	<i>гальванізм, дальтонізм, ламаркізм, менделізм</i>
нео+E+ізм	біологія		<i>неодарвінізм, неоламаркізм</i>
E+іан	математика, фізика	терміни на познач. математичних функцій, операцій, перетворень тощо	<i>вронскіан, гамільтоніан, гауссіан, даламбертіан, кассініана, лангранжеан, лапласіан, максвеліан, якобіан</i>
E+он	фізика	назви об'єктів дослідження	<i>бозон, реджеон, ферміон</i>
E+ізаціj(а)	медицина, фізика	назви методів	<i>пупінізація, франклінізація</i>

Продовження таблиці 1.1

E+it(іт)	геологія	назви мінералів та силікатів; назви захворювань	<i>анатаїт, агриколіт, перовскіт</i>
E+ит			<i>вардит, гетит, кюрит, мартенсит, гайморит</i>
E+віт (овіт)			<i>лазаренковіт, тарасовіт</i>
E+ій	хімія	назви хімічних елементів	<i>берклій, галій, гафній, кюрій</i>
E+ іj(a)	біологія	назви рослин	<i>гloxинія, камелія, лобелія</i>
E+оїд(a)	математика	терміни на позначення моделей	<i>гауссоїда</i>
E+аж	фізика		<i>вольтаж</i>
E+л+оз, E+i+оз	едицина	назви захворювань	<i>бруцельоз лейшманіоз</i>
E+ом(a)			<i>лейдигома</i>
E+ик(a)	фізика	назви методів	<i>реджистика</i>
E+ік	медицина	терміни на позначення осіб	<i>дальтонік</i>
E+ізувати	медицина	найменування дій та процесів	<i>гальванізувати, рентгенізувати</i>

Серед епонімічних термінів окрему групу становлять складні слова, які виникли внаслідок основоскладання (композиції) та слово-складання (юкстапозиції), до складу яких поруч із загальним словом входить хоча б один епонім: наприклад, *гектопаскаль*, *кілогери*, *мегапарсек*, *мініпаскаль-секунда*, *синусгальванометр* (фіз.) та інші. Використання запозичених та побудова гібридних складних і складених термінів з компонентами-епонімами зумовлена їхньою зовнішньоформальною стрункістю, семантичною місткістю, легкістю у творенні аналогічних термінів, що важливо для наукової мови.

Серед термінів, до складу яких входять епоніми, наявні аббревіатури всіх типів (за поширеною в українській лінгвістиці класифікацією на часткові, ініціальні та комбіновані). Ініціальні буквенні та ініціальні звукові аббревіатури використовуються у фізиці, наприклад, *бер* (біологічний еквівалент рентгена), *вар* (вольт-амперний реактив), *фер* (фізичний еквівалент рентгена), *ШПФ* (швидке перетворення Фур'є), у медицині, наприклад, *ДЕХОКГ* (доплерова ехокардіографія) тощо.

Комбіновані епонімічні аббревіатури в українській науковій термінології утворюються за кількома моделями: 1) поєднання усіченої основи слова-неепоніма і повного епоніма, наприклад, *аком* (акустичний ом), *мехом* (механічний ом) – раніше вживані у фізиці назви одиниць вимірювання за зовнішньою аналогією з електро-технікою, які тепер замінені на двослівні термінологічні відповідники;

2) поєднання ініціальної епонімічної аббревіатури із загальногалузевим терміном, наприклад, *ГЛАГ-теорія* (синонім – *теорія надпровідності Гінзбурга-Ландау-Абрикосова-Горького*), *ВКБ-метод* (*метод Вентцеля-Крамерса-Бріллюена*), *М-число* (*число Маха*) (фіз.). Як свідчить практика функціонування згаданих вище термінів, можна припустити, що перша модель комбінованої епонімічної аббревіатури є неперспективною на противагу другій.

Окремі скорочені епонімічні терміни можуть утворюватися усіканням базового власного імені (часткова аббревіація). При цьому усіканню підлягають звуки, поєднання букв і звуків: *вольт* – Вольт(а), *гал* ← Гал(ілей), *пуаз* ← Пуаз(ейль), *фарад* ← Фарад(ей).

Таким чином, скорочені слова серед досліджуваної лексики представлені переважно ініціальними аббревіатурами, які виступають самостійними мовними одиницями і компонентами термінів-словосполучень. Часткові та комбіновані аббревіатури серед досліджуваних мовних знаків трапляються рідко, що свідчить про їхню неперспективність у фаховій мові.

Найпродуктивнішою структурною групою у фаховій мові з-поміж епонімічних термінів є неоднорідні за кількістю компонентів термінологічні словосполучення. Серед термінологічних словосполучень з компонентами-епонімами найпоширеніші двокомпонентні, з-поміж яких переважає модель „іменник н. в. + епонім р. в.”, яка має синонімічний відповідник „відепонімічний прикметник + іменник”, зміна моделі на семантику терміна не впливає: *канал Лавенберга* = *Лавенбергів канал* (мед.).

У конструкціях моделі „іменник н. в. + іменник-епонім р. в.” реалізовано прикметникове значення родового відмінка як відмінка транспозиції, що веде до повної морфологічної ад’ективації епоніма у складі словосполучення моделі „відепонімічний прикметник + іменник”.

Відепонімічні прикметники, що входять до складу термінів-словосполучень, творяться за моделями „епонім+ов/-ев-(-ев-)/-ів(-їв)”, „епонім+івськ-”. Суфікси **-ев**, **-ів**, **-ов** традиційно в загальноживаній мові вказують на відіменникове походження і виражають значення присвійності. Епонімічний компонент-прикметник у фаховій мові зазнає семантичного переосмислення, оскільки відепонімічна лексема втрачає значення присвійності.

Вживання у складі термінологічного словосполучення відепонімічних прикметників на **-івськ-** – свідчення про подальший розвиток семантики мовних одиниць цього структурного типу: досліджуваний матеріал засвідчує, що відповідниками термінологічних словосполучень моделі „відепонімічний прикметник на **-івськ-**+ іменник н.в.”

в англійській мові виступають такі самі конструкції, що й для моделі „іменник н.в. + іменник-епонім р.в.” (таблиця 1.2). Тобто розрізнення відтінків значень, позначуваних епонімічними словосполученнями, відбувається на ґрунті української мови за її законами, що розглядаємо як один з можливих шляхів розбудови національної термінології, адже невміння перекодовувати наукові потоки, що надходять до нас переважно англійською мовою, яка займає сьогодні перше місце в світовій науковій комунікації, призведе до витіснення зі спеціальної мови питомих виразів. Тому питання про засоби, які сприяли б збереженню рідної мови й національно-культурного мислення, особливо актуальні. За аналогією до загальнонавчальної мови, яка тяжіє до прикметникових посесивних форм на противагу іменниковим конструкціям з родовим належності, процес заступання моделлю „відепонімічний прикметник + іменник” моделі „іменник н. в. + іменник-епонім р. в.” в українській науковій мові є одним із зручних і перспективних напрямів розбудови національної термінології¹⁵.

Таблиця 1.2.

Термін укр. мовою	Термін англ. мовою	Епонім	Дефініція ¹⁶
<i>бальмерівський декремент</i>	<i>Balmer decrement</i>	укр. Бальмер англ. Balmer	Відношення інтенсивностей <i>I</i> водневих емісійних спектральних ліній <i>серії</i> <i>Бальмера</i> в спектрах газових туманностей та інших астрофізичних об'єктів.
<i>планківська довжина</i>	<i>Planck length</i>	укр. Планк англ. Planck	Величина з розмірністю довжини, виражена через фундаментальні фізичні константи – швидкість світла, гравітаційну силу і <i>сталу Планка</i> .

¹⁵ Дзюба М. Національна специфіка двокомпонентних епонімічних термінів-словосполучень. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Лінгвістика». Херсон, 2013. Випуск 17. С. 87 – 90.

¹⁶ Дефініції подано за Вакуленко М.О., Вакуленко О.В. *Тлумачний словник із фізики*. К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2008. 767 с.

Продовження таблиці 1.2

<i>мессбауерівська спектроскопія</i>	<i>Moessbauer spectroscopy</i>	укр. Мессбауер англ. Moessbauer	Сукупність методів дослідження фізичних і хімічних властивостей конденсованих середовищ, а також дослідження мікроскопічних об'єктів (ядер, іонів, хімічних і біологічних комплексів) у твердих тілах, які базуються на використанні ефекту Мессбауера.
<i>рентгенівська спектроскопія</i>	<i>X-ray spectroscopy</i>	укр. Рентген англ. Roentgen	Розділ спектроскопії, який досліджує електронну будову речовин за їх рентгенівськими спектрами випромінювання та поглинання, спектром фотоелектронів, а також за спектрами гальмівного і характеристичного випромінювання
<i>рівняння Ліувілля</i>	<i>Liouville equation</i>	укр. Ліувілл англ. Liouville	Рівняння для функції розподілу густини ймовірності частинок у фазовому просторі – основне рівняння статистичної фізики.

Формальне вираження відепонімічних прикметників-компонентів словосполучень представлено низкою суфіксів і префіксів. Різноманітність моделей, за якими можуть утворюватися ці найменування (таблиця 1.3), унаочнюють спроможність відепонімічних прикметників української мови брати участь у номінації понять фахової мови.

Таблиця 1.3

Модель	Епонім	Відепонімічний компонент
епонім + -ов-/-ев- (-єв-)/-ів(-їв)	Абель Жордан Корті	<i>абелева (група), мат. жорданова (крива), мат. кортієві (дуги), мед.</i>
напів-/не-/псевдо-/ перед- + епонім + ов-/ -єв(-єв-)/-ів(-їв)	Евклід	<i>напівевклідова (геометрія), неевклідова (г.) мат., псевдоевклідов (простір), передгілбертів (простір), фіз.</i>
епонім+ -івськ	Кулон	<i>кулонівські (сили), фіз.</i>
епонім+ ськ	Марков	<i>марковський (алгоритм), мат.</i>
епонім+ит-ин-	Мартенс	<i>мартенситне (перетворення), фіз.</i>

Багатокомпонентні епонімічні терміни найчастіше виникають на основі двокомпонентних словосполучень унаслідок подальшої конкретизації їхнього значення (напр., *рівняння Шредінгера* → *рівняння Шредінгера з деривативною нелінійністю* (фіз., мат.)) або ж можуть не проходити етап двокомпонентного словосполучення, а утворюватися як самостійні одиниці (напр., *теорія дірок Дірака, межова умова Леонтовича* (фіз.)). Серед багатокомпонентних епонімічних термінів природничих терміносистем високою продуктивністю відзначаються тричленні і чотиричленні моделі.

До складу епонімічних термінів-словосполучень можуть увійходити від одного до чотирьох-п'яти епонімів, що зумовлено позамовними чинниками.

Як бачимо, у процесі апелятивації власних назв (епонімів) у термінології штучно створюються мовні одиниці, які, на відміну від апелятивованих назв загальноживаної мови, є емоційно нейтральними, тому розглядаємо епонімізацію як різновид апелятивації. Тобто епонімізація – це процес творення спеціальних мовних одиниць на основі власних назв (епонімів). На основі епоніма може утворитися ціла група термінів, які номінують систему поєднаних понять. Сукупність термінів, утворених від одного спільного епоніма, розглядаємо як епонімічне словотвірне гніздо, напр.: *Кулон* → *кулон, закон Кулона, кулонівське збудження ядра, кулонівський бар'єр ядра, кулонівська сила*.

Отже, власні імена, переходячи в апелятиви, набувають загального значення, нових властивостей і функцій. Процес творення загальних назв від пропріативів у термінології відрізняється від аналогічного процесу в загальноживаній мові. Спеціальні мовні одиниці, утворені на основі власних імен, не мають емоційного забарвлення на противагу переважно емоційно маркованій апелятивній відонімній лексиці

загальноживаної мови, що уможливорює виокремлення термінологічної епонімізації як різновиду апелятивності.

Епонімічні терміни української фахової мови представлені усіма відомими структурними типами, ступінь продуктивності кожного структурного типу в професійній комунікації різна.

2. Тематичні групи спеціальних найменувань з компонентами-епонімами

Епонімічні терміни, маючи рухому, гнучку, динамічну в заміні структуру, посідають значне місце в термінотворчому арсеналі мови фахових мов. Явище епонімізації властиве традиційним галузевим термінологіям, які мають давню історію розвитку (математика, медицина, фізика, філософія, хімія та ін.), і тим, що виникли недавно (екологія, інформатика, радіоелектроніка і т.ін.). Як показують спостереження, кількість епонімічних термінів у різних терміносистемах неоднакова. Найчисленніші групи найменувань, до складу яких уходять власні назви, функціонують у медицині, фізиці, математиці, менш численні – у хімії, екології. Невеликий відсоток епонімічних термінів у біології та географії.

Для того, щоб зрозуміти потенційні можливості використання епонімів у термінологічній номінації, виникає потреба комплексного різноаспектного підходу до опису епонімічних термінів, зокрема їхньої класифікації. Наукову інформацію не можна досліджувати хаотично, нагромадження наукових знань будь-якої галузі неодмінно приводить до потреби їхньої систематизації.

Системний підхід до вивчення термінології особливо активізувався на сучасному етапі. Методологічна сутність його полягає в тому, що об'єкт дослідження розглядається не як набір окремих елементів, а як цілісне системне утворення, оскільки «системною є галузь знань чи професійної діяльності, поняття якої вони позначають, а також зв'язки між терміноодиницями, що формують і термінологію, і терміносистему».¹⁷

У лінгвістичних дослідженнях використовують різні способи систематизації термінів. Спеціальні назви групують за різними ознаками – за змістом, мовною формою, функцією, внутрішньомовними та позамовними ознаками – ці класифікації не заперечують і не виключають одна одну.

Одна з поширених класифікацій термінів – за категорією позначуваного поняття. Традиційно виділяють такі термінологічні

¹⁷ Попович Ю.В., Бялик В.Д. Поняття термінології та терміносистеми в сучасній лінгвістиці. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2020. Том 31 (70) № 2 Ч. 2. С. 206-211. С.209.

категорії: процеси, предмети, властивості, величини, одиниці, науки, стани, професії, режими¹⁸. Класифікація за денотатом видається виправданою, оскільки об'єднаність і організованість термінів у терміносистемах – не їхній іманентний мовний стан, а відображення стану реалій і понять тієї галузі людської діяльності, яка зафіксована в галузевій термінології.

Об'єднання слів, які базуються не на лексико-семантичних зв'язках, а на класифікації самих предметів і явищ дійсності, у лінгвістичній літературі традиційно називають тематичними групами¹⁹. Системність понять дає підстави виділити тематичні групи слів, які є об'єднанням логічного порядку з визначальним позамовним фактором, не лише конкретної галузі, а й окремо взятого виду номінації – епонімічних термінів. Урахування тематичної класифікації дає можливість систематизувати епонімічні найменування за змістовою подібністю, дослідити схожість і відмінність термінів таких груп з власне лінгвістичних позицій, побачити специфіку окремих об'єднань.

Серед епонімічних найменувань виділяємо такі тематичні групи:

1) назви дій та процесів: *ахіллотомія, гальванізація (мед.), вінерів (вінерівський) процес (мат.), гальванотаксис (біол.); реакція Габрієля (хім.);*

2) найменування об'єктів (анатомічних, природних, об'єктів дослідження): *артерії Адамкевича, альбінієві вузлики, орган Цуккер-кандля, протока Бернара, щілина Бохдалека (мед.), меандр (геогр.) реджеон (фіз.);*

3) назви на позначення одиниць вимірювання: *герц, кіловольт, ом, мегават, резерфорд, фарад (фіз.), одиниця мутності за Джексоном (екол.), гауссівський рік, юліанський рік (астр.), морганіда (біол.);*

4) назви обладнання (пристроїв, приладів): *камера Вільсона, посудина Дюара (фіз.), холодильник Лібіха, пробірка Вюрца (хім.), диск Секкі (екол.), чашка Петрі, бандаж Бартона, біогама-лічильник Бекмана, мішок Дугласа, спиця Кіршнера (мед.), дошка Гальтона (мат.), апарат Епштейна (фіз.);*

5) назви речовин, серед яких можна виокремити такі підгрупи:

а) назви лікарських препаратів: *фуксин Циля (мед.);*

в) назви рідин, реактивів, сполук: *рідина Бурова, реактив Шиффа (мед.);*

г) назви хімічних елементів: *ванадій, європій, кюрій, менделевій нептуній;*

¹⁸ Симоненко Л. О. Біологічна термінологія : формування та функціонування. Навч. посіб. Умань : РВЦ «Софія», 2006. 103 с.

¹⁹ Шеремета К. Тематичні групи англомовних термінів фахової мови вищої освіти США. *Advanced Linguistics*. 2021. № 8. С. 105–111.

- д) назви мінералів: *берtrandит, бранерит, шесліт*;
- 6) терміни на позначення законів і закономірностей: *закон Авогадро, теорема Ампера, теорія Арреніуса, правило Колера, принцип відносності Галілея (фіз.), гауссова теорема, теорема Яна-Теллера (астроном.), закон біогенної міграції атомів В.І.Вернадського, закон Ковалевського (біол.), ріманова гіпотеза (мат.); правило Марковникова, принцип Ле-Шательє, (хім.);*
- 7) назви величин, сталих: *борівський радіус, стала Планка, стала Больцмана, (фіз.), бесселева стала (мат.), константа Міхаеліса (біол.), бесселева (бесселівська) величина (астр.);*
- 8) назви явищ, ефектів та їхніх видів: *доплерівський ефект, ефект Баркгаузена, ефект Коттон-Мутона, хмари (атмосфери) Коттрелла, явище Костинського (фіз.), ефект Тиндаля (хім.);*
- 9) назви методів, серед яких виокремлюються їх різновиди:
- а) діагностики і лікування: *ампутація стегна за Алюетом, метод Грація, операція Матаса, реакція Манту, кислотний тест Хема, тест Едсона, тест Еймса, франклізація (мед.);*
- б) дослідження явищ: *гальванокаустичний метод, Оже-спектроскопія, дослід Ейхенвальда (фіз.), діофантів аналіз (мат.), метод Пірвердяна, метод усереднення Соколова-Гусейнова (геол.);*
- 10) назви симптомів, синдромів: *аномалія Ебштейна, дихання Куссмауля, лейшманіоз, манія Белла, мастоїдит Бецоляда, перелом Баритона, плямиста лихоманка Скелястих гір, хвороба Аддісона-Бірмера, синдром Баретера, ознака Ауенбруггера, симптом Амосса, симптом Наорала;*
- 11) терміни на позначення моделей (формули, операції, перетворення, рівняння, системи рівнянь, нерівності, логарифми, таблиці): *берівська функція, бесселева функція, булева функція, Вейєрштрасса дзета-функція, Ейрі функція, нерівність Коші (фіз.), аполлонійова задача, бесселева нерівність, задача Рімана-Гільбарта, лангражеве рівняння (мат.);*
- 13) найменування графічних образів (діаграм, графіків, схем тощо, що виконуються, чи якими послуговуються): *абелева схема, жорданова крива, ноніус (матем.), Кельвіна шкала, Юнга схема (фіз.), графік Боді (екол.);*
- 14) назви наукових концепцій, течій: *вейсманізм, менделізм, ламаркізм (біол.), плутонізм (геол.);*
- 15) терміни на позначення наук та галузей: *рентгеноанатомія, рентгеноастрономія, рентгенологія;*
- 16) назви осіб за видом діяльності: *мартенівець, рентгенолог, рентгенотехнік;*

17) терміни на позначення якостей та властивостей предметів і явищ об'єктивної дійсності: *абелевість, ермітовість (мат.)*;

18) номенклатурні назви рослин і тварин: *кінь Пржевальського, лобелія, магнолія, ньюфаундленд, робінія*.

Класифікація епонімічних найменувань за поняттєво-тематичними ознаками свідчить про те, що аналізовані спеціальні назви широко представляють систему різнопланових понять, здатні номінувати поняття усіх семантичних категорій. Системність використання епонімів у фахових мовах різних галузей природничих наук демонструє їхню високу номінативну спроможність у сфері спеціальної лексики.

Кожна з виділених тематичних груп – це відкрита мікросистема, члени якої можуть перебувати у певних взаємозв'язках. У межах окремих тематичних груп епонімічні терміни можуть вступати у різні типи семантичних відношень (гіперо-гіпонімічні, синонімічні, антонімічні). Наприклад, термін *жорданова матриця* (математична терміносистема) належить до тематичної групи термінів на позначення моделей, є гіперонімом щодо термінів *жорданова матриця верхня* та *жорданова матриця нижня*, які, у свою чергу, функціонують як антонімічна пара. Гіпонімами до терміна з тематичної групи найменування анатомічних об'єктів – *аммонів ріг* (синоніми – *аммонове підвищення, гіпокамп*) (медична терміносистема) виступають терміни *звивина аммонового рога, борозна аммонового рога*. Незважаючи на те, що термін *амонів ріг* вважається застарілим, він активно функціонує у наукових текстах та усному мовленні фахівців.

Як бачимо, члени окремих тематичних груп епонімічних термінів утворюють лексико-семантичні парадигми різних типів: гіперо-гіпонімічні (родо-видові), які представляють вертикальну, тобто ієрархічну організацію тематичної групи; синонімічні та антонімічні відношення, які є прикладом горизонтальної організації лексики в межах тематичної групи. Якщо для групи в цілому байдужі заміни одного слова іншим, поява нових термінів, то в синонімічних рядах, гіперо-гіпонімічних парадигмах такі явища впливають на відношення між словами, сприяють відбору функціонально досконаліших одиниць.

Отже, виділені тематичні групи розрізняються між собою не лише денотативною співвіднесеністю, вони також демонструють різноструктурність епонімічних термінів. Виявлені тематичні групи становлять організовані відкриті мікросистеми, члени яких пов'язані у плані змісту та в плані вираження. Розподіл термінів за тематичним, точніше, поняттєво-тематичним принципом дає можливість виявити сукупність зв'язків та відношень у межах тематичних груп, дослідити особливості логічної та лінгвістичної системності термінології.

Природно, що наведена класифікація не є абсолютною, адже терміни у здатні до взаємопереходу, можуть ставати компонентами термінів інших мікросистем, тобто тематичні групи не є ізольовані одна від одної, а перебувають у відношеннях семантичної та формальної спільності між термінами, що входять до їхнього складу. Аналіз поданих тематичних груп епонімічних термінів дає підстави зробити висновок, що вони включають спеціальні одиниці, які мають спільні компоненти. Так, до тематичної групи назв методів належать терміни *рентгенізація, рентгенографія, рентгенодіагностика, рентгенокімографія, рентгеноскопія, рентгеноспектральний аналіз, рентгеноструктурний аналіз, рентгенотерапія*; групи назв обладнання (пристроїв, приладів) – *рентгенапарат, рентгенометр, рентгенметр, рентгеноскоп, рентгенівський сканер*; групи назви осіб за видом діяльності – *рентгенограф, рентгенокімограф, рентгенолог, рентгенотехнік*; групи термінів на позначення наук та галузей – *рентгеноанатомія, рентгеноастрономія, рентгенологія*; групи назв на позначення одиниць вимірювання – *рентген, рентгенеквівалент*; назви дій та процесів – *рентгенівське випромінювання*. Названі групи термінів, які є членами різних тематичних мікросистем, пов'язані відношеннями формально-семантичної похідності – мотиваційними відношеннями. Похідні терміни різною мірою віддалені від лексеми-мотиватора (термін *рентген*): у значенні терміна *рентгенізація* спільний з лексемою-мотиватором семантичний компонент є центральним, у значенні терміна *рентгенівське випромінювання* – периферійним.

Подібні сукупності епонімічних термінів називаємо терміно-логічними мотиваційними полями, під якими, слідом за Л. Малевич, розуміємо ієрархічно організовані системні об'єднання спеціальних найменувань, пов'язаних відношеннями формально-семантичної спільності (мотиваційними відношеннями) з терміном-мотиватором²⁰. Наприклад, термінологічні мотиваційні поля з центром „*гальвані*” об'єднує номінації *гальванізація, гальванізм, гальваніка, гальвано-акустика, гальваногрф, гальваногрфія, гальваноелектрика, гальванолюмінесценція, гальванометр, гальванометрія, гальванопластика, гальванопластика, гальванопокриття, гальваноскопія, гальваноскоп, гальваностат, гальваностегія*. Периферії цих полів утворюють терміни *гальваномagnetний ефект, гальваномagnetорекомбінаційний ефект, бетагальванічний елемент, magnetогальванічний метод, оптогальванічний метод, термогальванічний ефект, термогальва-*

²⁰ Малевич Л.Д. Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний економічний ун-т. К., 1999. 253л. С.24.

нічна корозія, термогальваномагнітний ефект, фотогальванічний елемент (приклад одного з термінологічних мотиваційних полів відтворено в додатку). Серед епонімічних термінів найбільш широкі мотиваційні поля організовують навколо себе епоніми, які є міжнародними компонентами.

3. Екстралінгвальна зумовленість виникнення і функціонування епонімів у фахових мовах

Однією з проблем термінознавства як комплексної наукової дисципліни, яка вивчає спеціальну лексику, є вивчення впливу екстралінгвальних чинників на формування та розвиток фахової мови: оскільки нові терміни виникають внаслідок розвитку науки і техніки – цілком природно шукати пояснення лінгвістичних процесів, які відбуваються у термінології, у сфері позамовної дійсності.

Потребу врахування екстралінгвальної інформації при дослідженні спеціальної назви переконливо доводять І. Кочан²¹, Л. Малевич²², С. Терещенко²³ та інші. На думку дослідників, термінологія – найчутливіша до зовнішніх впливів частина лексики і, відповідно, у ній найчіткіше проявляються впливи суспільства на мову, термінологічні системи функціонують і розвиваються не у вакуумі, а в певному мовному та позамовному оточенні, з яким вони органічно пов'язані і без якого були б ізольованими і статичними²⁴.

Екстралінгвальні моменти особливо важливі для епонімічних термінів – спеціальних одиниць, до складу яких увходять власні імена, адже специфіка власних назв детермінується статусом ономастики – розділом мовознавства, який, будучи частиною лінгвістики, вивчає основні закономірності історії розвитку та функціонування власних імен і виходить за рамки мовознавчої науки. Так, С. Єрмоленко вважає доцільним при дослідженні епонімії залучити до розгляду відомості, що «стосуються тих проблем творення й ужитку епонімів у певних різновидах суспільного, зокрема інституціонального

²¹ Кочан І. Терміни та професійна лексика кінця XX – початку XXI століття. *Українська термінологія і сучасність*. Збірник наук. праць. К., 2007. Випуск VII. С.69-73.

²² Малевич Л.Д. Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний економічний ун-т. К., 1999. 253л.

²³ Терещенко С. Сучасні тенденції розвитку агентивних назв за професією та видом діяльності в соціально-економічному дискурсі. *Українська термінологія і сучасність*. Збірник наук. праць. К., 2007. Випуск VII. С.120-123.

²⁴ Малевич Л.Д. Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський національний економічний ун-т. К., 1999. 253л, с. 26.

дискурсу, які потребують екстралінгвістичного регулювання в тій чи іншій формі»²⁵.

Використання власних імен у термінологічних назвах має стійку традицію: епонімічні терміни використовуються у науковій, технічній, популярній літературі, в усному фаховому мовленні, у щоденному спілкуванні. Такі терміни автоматично стають інтернаціоналізмами і кожна мова їх пристосовує до своєї структури за притаманними їй моделями.

Екстралінгвальна природа епонімічних термінів очевидна. Як відомо, назви багатьом поняттям добирають самі науковці, досліджуючи певне явище чи формулюючи закон, при цьому поняття виникає в голові людини раніше від звукового комплексу. Коли науковець намагається дібрати назву для нового поняття, воно вже існує в нього в голові. спочатку ніякого зв'язку немає. Зв'язок між звуковим комплексом і будь-яким предметом навколишнього світу установлює сама людина, знаходячи у предметі певну ознаку, наявний у її мові певний мовний знак і перетворює цю ознаку у замісника предмета в цілому. Часто цією ознакою є авторське право на той чи інший винахід, яке визнає наступник дослідника.

Так, Ейнштейн, розвиваючи через 300 років після Галілея теорію відносності, назвав *систему відліку*, центр якої знаходиться в центрі сонячної системи, а осі спрямовані до непорушних зір, *галілеєвою*, засвідчуючи цим вагомість внеску в цю теорію свого попередника.

Іноді причиною появи епонімічного терміна є не бажання увічнити ім'я особи, а навпаки – незгода з принципових питань, викладених у чийсь теорії, проте найкращою номінацією для безіменного явища виявляється мовний знак на позначення авторства висловленої думки. Наприклад, А. Пуанкре, який критикував дослідження Г.А. Лоренца, належить сама назва *перетворення Лоренца*. Таким чином, поява епонімічних термінів зумовлена антропоцентричною природою людського мислення.

Епонім (ім'я вченого) може виступати основою для створення цілої низки спеціальних одиниць. Так, наприклад, у 1831 році видатний англійський фізик Майкл Фарадей експериментально відкрив явище електромагнітної індукції, яке згодом стало основою всієї сучасної електротехніки й радіотехніки, та зробив багато інших важливих винаходів, тому з його іменем пов'язано цілий ряд термінів. Фарадей установив важливий факт: для виділення будь-якої рідини в кількості, яка дорівнює його електрохімічному еквіваленту, необхідна така сама

²⁵ Єрмоленко С.С. Мовою власних імен: сучасна українська епонімія в інтерлінгвістичному і міжкультурному контексті. *Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст*. 2020. С. 198–233. С. 198.

кількість електрики – ця величина є однією з основних фізичних констант і на його честь називається *число Фарадея (стала Фарадея)*. У 1833-34 рр. цей учений вивів закони електролізу, у зв'язку з чим у фізиці виникають терміни: *закони Фарадея* – основні кількісні закони електролізу, які виражають зв'язок між кількістю електрик і кількостями та природою речовин, які зазнають хімічних перетворень при проходженні струму; *фарадметр* – електровимірювальний прилад електричної групи для вимірювання електричної місткості на змінному струмі; *фарадей* – позасистемна одиниця кількості електрики, яку застосовують у електрохімії. Згодом учений описав різні форми розряду в газах при атмосферному тиску і в розрідженому стані; в останньому випадку йому вдалося виявити темний простір, який розділяє зони світіння у катода і в анода – *темний простір Фарадея* (фіз.). Восени 1845 року він відкрив магнітне обертання площини поляризації, яке одержало в науці назву *ефект Фарадея*; *метод вимірювання магнітної сприйнятливості Фарадея* полягає у визначенні на магнітних вагах сили, з якою діє на досліджуваний зразок неоднорідне магнітне поле H . Таким чином утворилося ціле епонімічне гніздо.

Проте, як показують результати дослідження, основою терміна може стати не обов'язково ім'я першовідкривача. Так, *рівняння Коші-Рімана* (фіз.) вперше розглянули Ж. Д'Аламбер і Л. Ейлер у 1752 році, задовго до того, як ці рівняння використали у своїх працях О. Коші та Б. Ріман у 1777 році. Це свідчить про те, що подальше дослідження певного явища, практичне підтвердження попередньо передбачених даних у деяких випадках мають більше значення, ніж сам факт відкриття.

Можна припустити, що історія буває несправедливою до першовідкривачів і епонімічні терміни не завжди увічнюють саме тих осіб, які зробили вагомий внесок у розвиток і становлення відповідної галузі науки. Так, шведський астроном Цельсій (1701-1744) точку плавлення льоду прийняв за 100, точку кипіння води – за 0. Термометром з переставленими значеннями постійних точок (0 означала точку плавлення льоду, 100 – температуру кипіння води) користувався шведський ботанік Карл Лінней (1707-1788). Таким чином, сучасна *шкала Цельсія* власне є шкалою Ліннея. Очевидно, у виборі прізвищ до складу спеціальної назви на початковому етапі становлення терміна відіграє роль не тільки пріоритет конкретного вченого у відкритті певного явища, а й те, наскільки відомою є його особистість або ж просто випадковість. Як бачимо, хоча кожен новий термін і створюється окремою особою, проте його визнання, узвичаєння в терміносистемі залежать від суспільства.

Традиція використання мовного знака – також важливий фактор: намагання згодом замінити знак не завжди легкі навіть за очевидної доцільності.

Не завжди вдається простежити чітку закономірність у виборі власної назви для тих спеціальних одиниць, які номінують явище, у дослідженні і обґрунтуванні якого брали участь кілька осіб. Спеціальні назви на позначення подібних понять можна згрупувати так:

1) терміни, які називають поняття, відкриття і дослідження яких зроблені незалежно кількома дослідниками (*закон Джоуля –Ленца, умова Бреґга-Вульфа*, (фіз.)) ;

2) мовні одиниці, які фіксують наукові явища, які відкрив чи передбачив один науковець, інший його теоретично обґрунтував, розвинув, притому ці дослідники могли бути з різних країн, а різниця в часі – досить значною (*закон Стефана-Больцмана, ефект Джоуля-Томсона, теорія Бора-Зоммерфельда, теорія Гамільтона-Якобі* (фіз.);

3) терміни на позначення наукового поняття, над відкриттям і дослідженням якого одночасно разом працювало кілька людей, наприклад, керівник і його асистент (*ефект Вавилова-Черенкова* (фіз.), *комп'ютер Атонасова-Беррі* (мат.)).

Отже, компонентами епонімічних термінів можуть ставати прізвища всіх осіб, причетних до вивчення, конструювання, відкриття, обґрунтування, дослідження явищ, що свідчить про постійний розвиток і наступність у науці.

Проте факти історії становлення окремих наук демонструють інші приклади: явище самоіндукції, яке описав Фарадей, відкрили незалежно один від одного американець Генрі і англієць Дженкін – сучасна фізика увічнила пріоритет першого, присвоївши одиниці індуктивності його ім'я (*генрі*); у 1802 Дальтон, через кілька місяців – Гей-Люсак установили закони розширення газів, які в історію термінології ввійшли під назвою *законів Дальтона*; через 3 роки після цього відкриття Гей-Люсак разом із Гумбольдтом розпочали дослідження, які в 1808 році привели до встановлення законів кратних об'ємів – в історію науки це відкриття ввійшло як хімічний *закон Гей-Люсака*. Пояснити ці факти можна суб'єктивністю вибору та хисткістю пріоритетів, крім того, подібних випадків небагато.

В окремих галузях науки є стійка традиція використання епоніма (причому не імені винахідника) з метою увічнення окремої особи чи місцевості, країни для номінації певної групи спеціальних одиниць (наприклад, для назв хімічних елементів: *америцій, ейнштейній, нобелій, фермій, францій* тощо).

Варто зауважити, що в сучасному світі, крім аспекту суто наукового, питання епонімів мають ще й економічний та юридичний

аспекти, адже творення і застосування власних імен у професійних мовах промисловості й торгівлі регулюються законами, що стосуються інтелектуальної власності, неймінгу, брендингу тощо²⁶.

Аналіз перекладних термінологічних словників дав змогу зробити ще один висновок про вплив екстралінгвальних чинників на функціонування епонімічних термінів: незважаючи на те, що спеціальні одиниці з компонентами-власними назвами мають яскраво виражений інтернаціональний характер, трапляються випадки, коли в різних мовах склад компонентів-власних назв епонімічного терміна може бути різний або ж епонімічному терміну відповідає описовий. Наприклад, англійському варіанту *Adams-Stokes syndrome* в українській мові відповідає термін *синдром Адамса-Морганьї-Стокса*; *apnosognosia* – *синдром Антона-Бабинського*²⁷.

Невідповідність складу епонімічних термінів у різних мовах можна пояснити тим, що такі одиниці – це предмет національної гордості, бо свідчить про пріоритет країни у відкритті нових фактів, її роль у розвитку різних галузей науки, інтелектуальний потенціал. Вибір імен до складу спеціальних одиниць обумовлений бажанням увічнити свого співвітчизника, свою країну – так компонентом епонімічного терміна стає ще одна власна назва чи вводиться епонім замість описового звороту порівняно з відповідним терміном іншої мови.

М. Сайко на позначення прагнення окремої країни до світового визнання здобутків та напрацювань винятково її вчених пропонує спеціальну номінацію – *термінологічний патріотизм*, а неоднорідність епонімічного найменування в різних національних терміносистемах називає *епонімною незбіжністю* і вважає, що кожна країна “виборює право на визнання терміна, епонімізуючи його у власних інтересах”²⁸.

На думку німецької дослідниці Р. Глезер, саме власні назви, які використовують у науковій мові, знайомлять із культурою народу й інформують про внесок цього народу в міжнародний науково-технічний прогрес²⁹.

²⁶ Зимовець Г.В. Засади мовної політики в галузі неймінгу. Мова і суспільство. Вип. 4. 2013. С. 152-157; Зимовець Г.В. Комерційні власні назви в структурі комунікативної ситуації: Права мовної особистості vs вимоги законодавства. Мовні права в сучасному світі : зб. наук. пр. Ужгород, 2014.С. 284-301

²⁷ Новий англо-український медичний словник: Близько 75 тисяч термінів /За ред. Ривкіна В.Л., Беніомовича М.С. К.: Арії, 2009. 784 с.

²⁸ Сайко М.А. Епонімна незбіжність крізь призму перекладу. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2020. VIII(67). С. 58-60. С. 59. <https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2020-225VIII67-13>

²⁹ Rosemarie. “Gegenstand, Ziel und Methoden der Fachsprachenonomastik”. *Eigennamen in der Fachkommunikation*, Hrsg. von Rosemarie Gläser. Leipziger Fachsprachenstudien 12. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1996, pp. 20–34.

Так, поруч із традиційними функціями, притаманних кожному терміну як лексичній одиниці (номінативною, сигніфікативною, комунікативною, прагматичною, евристичною), загальноновизнаною є меморіальна функція епонімічних термінів – здатність увічнювати імена відомих учених, які зробили значний внесок у розвиток певної галузі науки.

Як відомо, процес формування національної термінології великою мірою визначається соціально-політичними умовами: сприятливі суспільні умови стимулюють індивідуальну творчість у цій сфері, натомість несприятливі – практично унеможливають її.

Тривала бездержавність української нації зумовила те, що національна наука не могла повноцінно розвиватися, імена її представників були невинновато присвоєні іншими країнами – незважаючи на це спеціальна мова фіксує низку всесвітньо відомих українських власних назв-складників термінів: *діаграма Вороного* (інформ.), тут і далі підкреслено українські епоніми, *клітини Беца*, *хвороба Пирогова-Мітчела*, *краплі Зелінського* (мед.), *реакція Зелінського-Казанського* (хім.), *закон Подолінського*, *принцип Подолінського*, *теорема Туган-Барановського*, *закон Туган-Барановського*, *тотожність Слуцького*, *рівняння Слуцького* (економ.), *закон Вернадського* (екол.), *вернадит* і *вернадський*, *лазаренковит*, *тарасовит* (геол.).

У математичну фахову мову давно ввійшли терміни *рівняння Остроградського*, *метод Остроградського*, *принцип Остроградського-Гамільтона*), *алгоритм Вороного*, *інтеграл Скорохода*, *простір Скорохода*, *топологія Скорохода*, *простір Шарковського*, *порядок Шарковського*, *стратифікація Шарковського*, *теорема Шарковського*, *формула Далєцького-Троттера*, *функція Гріна-Самойленка*, що свідчить, з одного боку, про наступність у вітчизняній науці, з другого – про традиційність епонімічної номінації, її зручність і перспективність.

Ціла низка спеціальних назв фіксує імена перших науковців Інституту теоретичної фізики (нинішній Інститут теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України) – першовідкривачів нових явищ і ефектів, авторів нових теорій, наприклад: *давидовське розщеплення*, *давидовські солітони*, *канонічне перетворення Боголюбова*, *модель Давидова-Філіпова*, *модель Фоміна*, *структура Локтєва*, *теорема Боголюбова*, *теорема Боголюбова-Парасюка*, *типи Петрова*, *теорія Ситенка-Глаубера* та інші³⁰.

В астрономічній номенклатурі на позначення найменувань космічних об'єктів використано понад 400 українських власних назв (наприклад, п'ять кратерів мають імена астрономів, які народилися або

³⁰ Загородній А. Флагман фізичної науки в Україні. *Вісник НАН України*. 2006. С. 65-74.

працювали в Україні – Барбашов, Герасимович, Сімейкін, Струве, Фесенков, є також кратери Євнаторія та Фастів).

На честь волинянина Володимира Липського вітчизняні та зарубіжні вчені назвали два нові роди (Липскія і Липськілла) та 54 нові види рослин (астрагал Липського, дрік Липського, клен Липського, ковила Липського, молочай Липського, підмаренник Липського, чебрець Липського тощо), які ввійшли до флористичних зведень усіх країн – випадок унікальний: небагато у світі вчених-ботаніків, чиє ім'я було б відзначене такою великою славою³¹.

Як бачимо, поява і розвиток національних епонімічних термінів як одного з шляхів номінації спеціальної мови в різні історичні періоди залежать від рівня розвитку національної мови, науки, соціально-політичних умов функціонування української мови й науки, суспільно-особистісних чинників.

Таким чином, екстралінгвальна детермінованість процесу становлення епонімічних термінів виявляється, по-перше, у взаємозв'язку розвитку термінології і науки, по-друге, у ролі окремих осіб (насамперед причетних до відкриття наукових об'єктів) і суспільства (передусім наукового співтовариства) у творенні та вдосконаленні термінології; у впливові історичних, політичних, культурних умов на функціонування мови та науки в країні.

Поєднуючи нарівні з лінгвальною екстралінгвальну природу, спеціальні мовні знаки з компонентами-власними назвами можуть позначати авторське право на той чи інший винахід; увічнювати людей, причетних до передбачення чи дослідження певного явища, або осіб, які досягли значних успіхів у іншій сфері; демонструвати постійний розвиток та наступність у науці, хисткість пріоритетів. Дослідження екстралінгвальної зумовленості термінології допомагає вирішити проблему створення і функціонування відономастичних термінів, вибору епоніма для спеціальної назви, виявити особливості структури назв цієї групи та їхнього перекладу іншими мовами, співвідношення інтернаціональних та національних епонімічних термінів.

ВИСНОВКИ

Апелятивація (деонімізація) – номінативний процес, який являє собою перетворення власних назв у загальні без морфологічних змін слова і зі зміною морфологічної будови лексеми. *Епонімізація* – різновид апелювання: процес творення спеціальних мовних одиниць на основі власних назв (епонімів), який досить поширений у українській фаховій мові.

³¹ Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. Зб. нарисів / Упоряд. і передм. О.К.Романчука.. Львів: Каменяр, 1991. 246с., с.170-171.

У фаховій мові відонімні найменування виконують функцію називання поняття відповідної галузі і набувають термінологічного значення і термінологічного поля.

В епонімічних термінах яскраво втілюється антропоцентрична сутність людського мислення й мови. Ім'я дослідника переходить на результат його діяльності, а сукупність дериватів, у випадку, коли епонім виступає високопродуктивною похідною основою, являє собою коротку наукову біографію носія імені, утворюючи епонімічне словотвірне гніздо.

Епонімічні терміни української наукової термінології представлені усіма відомими в термінознавстві структурними типами: терміни-однослови (прості (кореневі), афіксальні, складні і скорочені найменування) і термінологічні словосполучення.

Найпродуктивнішим структурним типом епонімічних термінів є термінологічні словосполучення, серед яких поширені двокомпонентні одиниці, представлені переважно моделлю „іменник н. в. + епонім р. в.”, яка має синонімічний відповідник „відепонімічний прикметник + іменник”.

Епонімічні найменування широко представляють систему різнопланових понять, здатні номінувати поняття усіх семантичних категорій. Серед епонімічних найменувань видено 18 тематичних груп: назви дій та процесів, найменування об'єктів, назви на позначення одиниць вимірювання, назви обладнання, назви речовин, терміни на позначення законів і закономірностей, назви величин, сталих, назви явищ, ефектів та їхніх видів, назви методів, назви синдромів, синдромів, терміни на позначення моделей, найменування графічних образів, назви наукових концепцій, течій, терміни на позначення наук та галузей, назви осіб за видом діяльності, терміни на позначення якостей та властивостей предметів і явищ об'єктивної дійсності, номенклатурні назви рослин і тварин.

Екстралінгвальна детермінованість процесу становлення епонімічних термінів виявляється, по-перше, у взаємозв'язку розвитку термінології і науки, по-друге, у ролі окремих осіб (насамперед причетних до відкриття наукових об'єктів) і суспільства (передусім наукового співтовариства) у творенні та вдосконаленні термінології; у впливові історичних, політичних, культурних умов на функціонування мови та науки в країні.

АНОТАЦІЯ

Розділ присвячено особливостям творення і функціонування епонімів у сучасній українській фаховій мові. З'ясовано, що епонімізація – різновид апелятивації: процес творення спеціальних мовних одиниць

на основі власних назв (епонімів), який досить поширений в українській фаховій мові. Уточнено термін *епонім* як власну назву будь-якого класу на позначення конкретного носія імені, від якої утворено спеціальну мовну одиницю. Схарактеризовано епонімічні найменування – традиційний, лінгвістично правомірний і зручний вид номінації в українській фаховій мові, який тісно пов'язаний зі сприйняттям світу і певним чином відбиває його пізнання.

Скласифіковано терміни з копонентами-епонімами за 18 тематичними групами, що демонструє спроможність епоніпонімічних найменувань представляти систему різнопланових понять і здатність номінувати поняття усіх семантичних категорій.

Доведено, що поєднуючи нарівні з лінгвальною екстралінгвальну природу, спеціальні мовні знаки з компонентами-власними назвами можуть увічнювати людей, причетних до передбачення чи дослідження певного явища, або осіб, які досягли значних успіхів у іншій сфері; демонструвати постійний розвиток та наступність у науці, хисткість пріоритетів.

Продемонстровано, що фахова українська мова фіксує низку всесвітньо відомих українських власних назв – складників термінів різних галузей знань.

Література

1. Аксиоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. Зб. нарисів / Упоряд. і передм. О.К. Романчука. Львів: Каменяр, 1991. 246 с.
2. Барнич І. І. Поняття «фахова мова» і «термінологія» в німецькій і українській мовах. *Львівський філологічний часопис*. 2018. № 3. 16–19.
3. Вакуленко М.О., Вакуленко О.В. Тлумачний словник із фізики. К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2008. 767 с.
4. Д'яков А.С., Кияк Т.Р., Куделько З.Б. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти: монографія. Київ: Academia, 2000. 216 с.
5. Дзюба М. Епонімічні найменування в українській науковій термінології. *Українська мова*. 2010. № 3. С. 55–63.
6. Дзюба М. Національна специфіка двокомпонентних епонімічних термінів-словосполучень. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Лінгвістика». Херсон, 2013. Випуск 17. С. 87–90.
7. Дудок Р. Лінгво-когнітивна парадигма гуманітарного терміна. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. Київ, 2013. № 27. С. 107–108.

8. Єрмоленко С.С. Мовою власних імен: сучасна українська епонімія в інтерлінгвістичному і міжкультурному контексті. *Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст*. 2020. С. 198–233.

9. Загородній А. Флагман фізичної науки в Україні. *Вісник НАН України*. 2006. С. 65–74.

10. Зимовець Г.В. Засади мовної політики в галузі неймінгу. *Мова і суспільство*. 2013. Вип. 4. С. 152–157.

11. Зимовець Г.В. Комерційні власні назви в структурі комунікативної ситуації: Права мовної особистості vs вимоги законодавства. *Мовні права в сучасному світі* : зб. наук. пр. Ужгород, 2014. С. 284–301.

12. Карпенко Ю.О. Творення загальних назв від власних. *Українська мова і література в школі*. 1973. №10. С. 23–30.

13. Кочан І. Терміни та професійна лексика кінця ХХ – початку ХХІ століття. *Українська термінологія і сучасність*. Збірник наук. праць. К., 2007. Випуск VII. С. 69–73.

14. Малевич Л.Д. Становлення і розвиток української гідромеліоративної термінології: дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Київський національний економічний ун-т. К., 1999. 253 с.

15. Міщенко А.Л. Лінгвістика фахових мов та сучасна модель науково-технічного перекладу : монографія. Вінниця : Нова книга, 2013. 448 с.

16. Нечепорук Я. Мова для спеціальних цілей (LSP): особливості історичного розвитку. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2022 (2). С. 191–197. <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2022>.

17. Новий англо-український медичний словник: Близько 75 тисяч термінів /За ред. Ривкіна В.Л., Бенюмовича М.С. К.: Арій, 2009. 784 с.

18. Остапенко М.П. Еволюція значення терміна «епонім» від античних часів до сьогодення. *Закарпатські філологічні студії*. 2022. Вип. 25. Т. 1. С. 184–191. <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.25.1.34>

19. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. Львів : Світ, 1994. 216 с.

20. Попович Ю.В., Бялик В.Д. Поняття термінології та терміносистеми в сучасній лінгвістиці. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2020. Том 31 (70) № 2 Ч. 2. С. 206–211.

21. Сайко М.А. Епонімна незбіжність крізь призму перекладу. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2020. VIII (67). С. 58-60. <https://doi.org/10.31174/SEND-Ph2020-225VIII67-13>

22. Симоненко Л. Українське термінознавство: від витоків до сьогодення. *Proceedings of the International Conference "Terminology of the New Century: Theoretical and Practical Aspects"*. Rivne: NUWEE, 2016. С.53-57.

23. Симоненко Л. О. Біологічна термінологія: формування та функціонування. Навч. посіб. Умань : РВЦ «Софія», 2006. 103 с.

24. Терещенко С. Сучасні тенденції розвитку агентивних назв за професією та видом діяльності в соціально-економічному дискурсі. *Українська термінологія і сучасність*. Збірник наук. праць. К., 2007. Випуск VII. С.120-123.

25. Термінологічна робота. Словник термінів. Частина 1. Теорія та використання (ISO 1087-1:2000, IDT). ДСТУ ISO 1087-1:2007. К., 2009. 36 с.

26. Шеремета К. Тематичні групи англомовних термінів фахової мови вищої освіти США. *Advanced Linguistics*. 2021. № 8. С. 105–111.

27. Kövecses Z. *Language, Mind and Culture: A Practical Introduction*. Oxford : Oxford University Press, 2006. 416 p.

28. Lakoff G. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago : Chicago University Press, 1987. 614 p.

29. Rosemarie. "Gegenstand, Ziel und Methoden der Fachsprachonomastik". *Eigennamen in der Fachkommunikation*, Hrsg. von Rosemarie Gläser. *Leipziger Fachsprachenstudien 12*. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien: Lang, 1996, pp. 20–34.

Information about the author:

Dziuba Maiia Mykolaivna,

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Journalism

and Ukrainian Studies

National University of Water and Environmental Engineering

11, Soborna street, Rivne, 33028, Ukraine